

ГЕНЕЗИС ІДЕЙ РЕАЛЬНОСТІ ПРАВ ЛЮДИНИ В ТЕОРІЯХ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ

Акт проголошення незалежності України, Декларація про державний суверенітет України, прийняття Конституції України 1996 р. стали політико-правовою базою реформування суспільства на демократичних засадах. Конституція закріпила такі цінності, як народний суверенітет, поділ влади, пріоритет прав людини, верховенство права, пряму дію конституційних норм, політичний, ідеологічний та економічний плюралізм, що мають основоположне значення для забезпечення прав людини і громадянина. Для становлення України як суверенної держави велике значення має закріплення на рівні Основного закону характеристики України як незалежної, правової, демократичної, соціальної держави, в якій утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. В основу концепції Конституції України покладені права та свободи людини і громадянина.

Законодавство про права та свободи людини і громадянина в Україні відповідає високим міжнародно-правовим стандартам; закладена демократична концепція взаємовідносин людини і держави, при якій людина в Україні визнається найвищою соціальною цінністю; змінюються співвідношення і роль структурних елементів правового статусу громадянина, оскільки на перший план виходять не його обов'язки, а права і свободи.

Народна мудрість каже: «Той, хто не знає своєї історії, не заслуговує на майбутнє». Тому дуже важливо знати і розуміти не тільки сучасний стан реальності прав та свобод людини, а зазирнути ще й в минуле, в історію, в самі джерела виникнення ідеї прав людини.

У кожного шабля в історичному розвитку свободи і права властива своя юридична концепція прав людини та концепція суб'єкта права і відповідні уявлення про його правосуб'єктність. Виходячи з цього, історія права – це водночас і історія формування й еволюції уявлень про права людини – від примітивних, обмежених і нерозвинених до сучасного розуміння їх реальності. Узагальнюючи цю ідею, можна сказати, що міра визначеності і захищеності прав людини в тому або іншому суспільстві визначається типом його соціально-економічної організації, шаблоном загального цивілізаційного розвитку, ступенем його гуманізації і лібералізації. Права людини – це, водночас, і визнання правосуб'єктності людини. Залежно від обсягу правоздатності і кола суб'єктів права в різні епохи можна судити про те, кого ж із людей і якою мірою дана система права визнає людиною, яка має права. Держава, і особливо її відносини з людиною і громадянином, що тривають протягом всього життя особи, хвилювали видатних мислителів людства – філософів, правознавців, істориків – протягом багатьох століть. Проблема ця залишається гострою й сьогодні, тим більш, що до цього часу в її дослідженні зроблені лише перші кроки, як зауважує Д.Л. Златопольський [1, с.3].

Загальна мета нашої статті, у зв'язку з цим, є вивчення проблем взаємовідносин особи та держави в теоретико-правовому аспекті, вивчення

теоретико-правових етапів становлення реальності правового статусу особи в державі, аналіз її зв'язків з державною владою, які являють собою систему соціально-політичних, економічних та моральних відносин, розробка узагальнених висновків на засадах теорій різних мислителів, їх порівняльний аналіз.

За період державної незалежності наука теорії держави та права, а також конституційного права України приділяла суттєве значення правам та свободам людини і громадянина, проблемам їх забезпечення, гарантування і захисту. Ці питання порушувалися у роботах Ю.Грошевого, В.Копейчикова, О.Марцеляка, В.Погорілка, П.Рабіновича, Ю.Шемшученка, Г.Шмельової та багатьох інших науковців-правників. Водночас, новітнім можна називати розгляд цієї проблеми з точки зору реальності прав і свобод людини і громадянина.

Історія становлення ідей правової держави нараховує тисячоліття. Вона включає ті прогресивні уявлення про цивілізовану державу, несумісну із сваволею і насильством, що почали формуватися ще в античному світі, у давніх державах-полісах, що досягли в той період (V–IV ст.ст. до н.е.) високих щаблів політичного і культурного розвитку.

У своєму дослідженні історії ідей правової державності В.Н. Нерсисянц відзначає: «У змістовному розумінні ряд ідей правової державності з'явився вже в античному світі, а теоретично розвинуті концепції і доктрини правової держави були сформульовані в умовах переходу від феодалізму до капіталізму і виникнення нового соціально-політичного ладу» [2, с.3].

Різноманітні аспекти античного впливу на теорію правової держави групуються навколо тематики правового опосередкування й оформлення політичних відносин. Ця тематика містить у собі, насамперед, такі аспекти, як справедливість устрою поліса (античного міста-держави), його влади і його законів, розумний поділ повноважень між різноманітними органами держави, розрізнення правильних і неправильних форм правління, що визначає роль закону в полісному житті при організації взаємовідносин держави і громадянина, взаємозв'язок права і держави, значення законності як критерію класифікації і характеристики різноманітних форм правління і т.ін.

Вже в давнину починаються пошуки принципів, форм і конструкцій для встановлення належних взаємозв'язків, взаємозалежностей і узгодженої взаємодії права і влади. У загальному руслі уявлень про право і державу досить рано сформувалися ідеї розумності та справедливості такої політичної форми громадського життя людей, при якій право, завдяки визнанню і підтримці влади, стає владною силою (тобто загальнообов'язковим законом), а публічно-владна сила (із її можливостями примусу), яка визнає право, упорядкована і, отже, обмежена правом і одночасно виправдана ним, – справедливою (тобто відповідною праву) державною владою.

Символічним виразом подібних уявлень став образ Богині Правосуддя, що уособлює єднання сили і права; правопорядок, який охороняється богинею, рівною мірою обов'язковий для всіх. Згідно з поглядами древніх таке розуміння правосуддя (що залишається, до речі, і сьогодні символом, який найбільше підходить для правової державності) виражає зміст і ідею

не тільки справедливості суду як спеціального органу, але і справедливості взагалі, включаючи й ідею справедливої державності (справедливої організації влади в людському суспільстві). Юстиція – судження по праву (тобто здійснення справедливості) не тільки в окремих суперечках в суді (при здійсненні судочинства), але й в усіх справах державно-організованого життя.

Ідею єднання сили і права в організації Афіньської держави на демократичних засадах свідомо проводив у своїх реформах вже в VI ст. до н.е. Солон, один із відомих семи грецьких мудреців [3, с.94]. У своїх елегіях Солон відзначав, що він провів реформи «владою закону, силу з правом поєднав», що усім він зазначив «пряму правду» і дав закони «простому зі знатним нарівні» [3, с.400].

Громадянська ідея, тобто уявлення про громадянина, наділеного визначеним комплексом прав і обов'язків, виникла в VI–V ст. до н.е. Вона була пов'язана з тим регіоном світу, де сформувалася найбільш висока духовна культура—політична думка, форми державної організації, мистецтво, література і т.д. Мова йде про античні поліси, зокрема про Афіни і Рим. Поліс – перша в історії людства форма суспільства, яку можна визначити як громадянський колектив.

Цілком зрозуміло, що сформовані в умовах стародавнього поліса ідеї громадянства і демократії перетерпіли дуже істотну трансформацію за більш ніж двотисячолітню історію свого існування і розвитку. Для правильного трактування початкової ідеї громадянства варто враховувати, що в умовах тих полісів прав громадянина були позбавлені не тільки раби, що склали переважну більшість у цих державах, але й деякі категорії вільних. Крім того, інститут громадянства знав градації – громадяни за народженням й особи, які одержали громадянство. Інститут громадянства носив замкнутий, класово обмежений характер, охоронявся законодавством, тобто владою.

Проте вже у своєму первинному, початковому звучанні ствердження громадянина як носія певних прав було значним кроком у сфері розвитку духовної культури людства на його шляху пізнання свободи.

Сама по собі ідея громадянства стала каталізатором боротьби пригноблених, безправних класів, і ця боротьба неминуче повинна була згодом вилитися в прагнення експлуатованих до рівноправності.

Ідеї про права людини і громадянина органічно включалися в політичні й філософські концепції представників античності. Вже прогресивна політична думка древніх демократій висувала ідею рівноправності. У цьому зв'язку цікаве висловлення Демосфена в промові «Проти Лептина»: «закон усуває все суперечне йому, щоб щодо кожної (обставини) серед існуючих був один закон, щоб закон не призводив у збентеження рядових громадян і щоб вони не були в негідному положенні порівняно з тим, хто знає всі закони. Закон повинен бути таким, щоб давати те саме ясне і повне знання про те, що є правом» [Цит. за: 4, с.337, 338].

Геракліт висловив ідею, пов'язану з непорушністю закону в суспільстві, підкресливши, що «народ повинен боротися за закон, як за свої стіни» [5, с.20].

У древніх полісах із громадянством були пов'язані насамперед політичні права: свобода, право на рішення державних справ, участь у правосудді і т.ін. При цьому такими правами наділялися лише ті, хто не займався фізичною працею. Праця була ганебним обов'язком, виконання якого виключало людину зі сфери громадянства і рівності.

У своєму проєкті ідеальної держави Платон говорить про поділ праці між трьома станами (філософами, стражами і ремісниками). Очевидно, що теорія поділу влади нового часу розуміє як один з необхідних своїх моментів розвинуті уявлення про поділ праці в області державного життя, хоча, звичайно, не зводиться лише до цих уявлень. І платонівське трактування поділу праці як принципу будування ідеальної держави є, безсумнівно, важливим теоретичним моментом, що вплинув, зокрема, і на формування теорії поділу влади в Новий час.

З ідеями передових мислителів Стародавньої Греції про право, свободу, людську гідність і гуманізм перегукуються гуманістичні погляди давньоримських політичних і громадських діячів, письменників, істориків, поетів. Особливо чітко це простежується у роботах видатного римського оратора, державного діяча і мислителя Цицерона. Будучи глибоко переконаним і послідовним прихильником природного права, Цицерон виходив із того, що права і свободи людини не даруються і не встановлюються будь-ким і за будь-чим бажанням або велінням, а належать йому за самою природою. Оперуючи поняттям «широкого закону», Цицерон розглядав його як «розумне положення, що відповідає природі, що поширюється на усіх людей, постійне, вічне, що закликає до виконання боргу, наказуючи; забороняючи, злочини відлякує; воно, проте, нічого, коли це не потрібно не наказує чесним людям і не забороняє їм...» [3, с.427]

Дуже важливим у плані формування ідей, що заклали перші камені і склали згодом основу теорії правової держави, став сформульований Цицероном правовий принцип, відповідно до якого «під чинність закону повинні підпадати усі» [3, с.429], а не тільки деякі, «обрані громадяни».

Гуманістичні мотиви, ідеї духовної свободи усіх людей, незалежно від їхніх занять і становища у суспільстві, особливо голосно і вимогливо звучали в численних трактатах А.Сенеки,—одного з найбільш видатних давньоримських письменників і філософів. Всі люди, відповідно до учення Сенеки, рівні між собою в тому сенсі, що вони є «співтоваришами по рабству», однаково перебуваючи у владі долі.

Але час минав, і розпад рабовласницького ладу і формування феодального суспільства внесли зміни в концепції прав людини. Важливим кроком на шляху розвитку свободи та реальності прав людини стало усунення із соціальної структури цілком безправних. Феодальне суспільство було строго ритуалізовано, усі дії його членів повинні були відповідати традиції, звичаю, припису закону, що опирався на «освячену» старовину. Роль закону у феодальному суспільстві у порівнянні з епохою рабовласництва зростала, що пов'язано як з ідеєю «божественного» походження права, так і з жорстким традиціоналізмом феодального ладу.

Особистість в умовах феодального ладу була ще недостатньо індивідуалізована, усі сторони її діяльності були ритуалізовані, підпорядковані праву і звичаю, що значною мірою формували саму особистість. Особливість становища особистості в епоху середньовіччя полягала у тому, що член феодального суспільства завжди від когось залежав, тим часом як значні прошарки цього суспільства вважалися юридично вільними. «Як свобода не виключала залежності, так і залежність не означала відсутності усяких прав. Середньовічне суспільство—суспільство, що знає широкий діапазон градацій свободи і залежності» [6, с.176].

Таким чином, феодальне суспільство будувалося, з одного боку, на відносинах панування і підпорядкування (ніхто в ньому не вільний цілком, і кожний має свого володаря). З іншого боку, формування корпорацій в середині цього суспільства (лицарських орденів, чернечих орденів, об'єднань торговців, ремісників), нівелюючи індивідуальність особистості, робило її рівною серед співчленів даної корпорації. Ця рівність також була жорстко регламентована законами і звичаями. Корпорація виховувала своїх членів у дусі рівності і взаємної поваги прав, об'єднувала їх для захисту своїх прав і інтересів від зазіхань із боку зовнішніх сил. Середньовічне право захищало статус людини, яким вона користувалася як член якогось ордену або об'єднання. Воно сприяло вихованню почуття станової або фахової гідності і рівності з членами даного об'єднання. Християнська релігія чимало сприяла зміні уявлення про працю як про ганебне заняття, неварте людини, що склалося в рабовласницьку епоху, розцінюючи працю як необхідний засіб існування особистості. Ансельм Ланський (XIст.) порушує питання: «Чи не народжена людина для праці, як птах для польоту?» [6, с.178, 190]. Релігія сприяла також і підвищенню оцінки людської особистості, висуваючи ідею її удосконалення для порятунку душі.

Виникнення корпоративної рівності і почуття трудової гідності було умовою, що формувала вимоги рівності і братерства всіх членів суспільства, котрі стали згодом гаслами буржуазної революції та доповнили фундамент реальності прав і свобод людини.

У період феодалізму ідея рівності всіх перед законом починає пробивати собі дорогу. Так, у феодальному правовому документі – Великій хартії вольностей 1215р., у ст. 39, яку багато дослідників називають «перлом» історії Англії, записано: «Жодна вільна людина не може бути заарештована, або кинута у в'язницю, або позбавлена власності, або оголошена поза законом, або вигнана, або яким-небудь іншим способом знедолена, і ми не підемо на неї, і не пошлемо на неї інакше, як за законним вироком рівних їй і за законом країни» [7, с.373]. Не можна не оцінити прогресивність самої ідеї, закладеної у цій статті, що ставила суттєві перепони феодальній сваволі і розвивала ідею рівності, хоча й в обмеженій класово-становій інтерпретації. Крім того, такі процедурні основи принципу презумпції невинуватості також забезпечували певну реальність прав.

Соціальна революція, що веде до зміни однієї суспільно-економічної формації іншою, завжди визнає не тільки новий характер держави, який відображає принципи взаємовідносин влади й індивіда, але і нові позиції

стосовно права, законності й органічно впливаючої з неї проблеми реальності прав і свобод особистості в суспільстві. Значним історичним прогресивним кроком у цьому напрямку була буржуазна революція, яка усунула станові обмеження для буржуазії і здійснювалася під ідеологічним впливом «юридичного світогляду», який змінив теологічний світогляд середніх століть.

Антифеодальна боротьба революційного класу – буржуазії – спиралася на пошук нових форм взаємовідносин індивіда і влади, на необхідність протиставити феодальній сваволі нові принципи, а саме принципи прав людини. Ці принципи були засновані на ідеї свободи індивіда, його розкряпаченні від жорсткої феодальної регламентації всіх сфер життєдіяльності з боку держави.

Основні претензії індивіда до нової державної влади склалися в наступному: державна влада повинна керуватися не сваволею, а законом, охороняти права і добробут усіх членів суспільства; у новому державному порядку повинна здійснюватися невід'ємно належна людині реальна свобода. З останнього постулату випливає учення про природні, невідчужувані права людини, що стоять вище державної влади і покликані стати її обмежувачем, утримувати її від сваволі і насильства.

Ранньобуржуазні теорії панування права, правової держави, розподілу влади спиралася на теоретичні побудови античних мислителів щодо підпорядкування закону, забезпечення свободи, гуманістичної орієнтації держави. Для них також характерна невіддільність прав людини від принципів побудови правової держави. Природні права людини Локк зв'язує з її свободою, що повинна бути збережена в державі, заснованій на праві. Учення Монтеск'є про поділ влади зіграло істотну роль в становленні концепцій правової держави і конституціоналізму у формі конституційної монархії. Розрізняючи в кожній державі три гілки влади – законодавчу, виконавчу і судову [5, с.218], – він відзначає, що для запобігання зловживань владою необхідний такий порядок речей, при якому різноманітні влади могли б взаємно стримувати одна одну [5, с.218].

Учення ранньобуржуазних мислителів про невідчужувані права і свободи людини і поділу влади, справили помітний вплив не тільки на наступні теоретичні уявлення про правову державність, але і на конституційне законодавство і державно-правову практику. Цей вплив чітко проявився, наприклад, у конституційно-правових документах Англії, у Конституції США 1787 р., у французькій Декларації прав людини і громадянина 1789 р., у цілому ряді інших правових актів. А ще раніше у Конституції Пилипа Орлика 1710 р.

Ідея свободи індивіда, висунута просвітителями, була розвинута в роботах Канта і пов'язувалась з правовою рівністю людей, їх вільним спілкуванням. Свобода, за Кантом, незалежна від зовнішніх обставин, вона природне право людини. Кант виступив із філософським обґрунтуванням ліберальної теорії правової держави. Благо держави, за Кантом, складається з найвищої міри узгодженості державного устрою з правовими принципами [5, с.422].

Питання про межі державної влади виявилось найбільш важливим для буржуазного світу. На відміну від старих теорій державної влади буржуазний індивідуалізм йде не від держави до людини, а від людини до держави. Тому поняття правової держави, «панування права» на ранніх етапах буржуазного розвитку означало, насамперед, обмеження його втручання в економіку і забезпечення особистої свободи індивіда в розпорядженні власністю, у ринковій стихії. Так, Дж. Локк мету держави бачив у потребі охорони власності і заперечив її право виходити за межі цієї мети. Цей же погляд поділяв і А.Сміт із позицій економічного розвитку суспільства. Ще в XVIIIст. Т.Пейн, вказуючи на Сполучені Штати, підтверджував, що суспільство само здатне робити майже все, що зазвичай покладається на уряд.

В середині XIX ст. відбувається зміна поглядів на межі державного втручання в життя суспільства. Усе більшого поширення набувають теорії, відповідно до яких роль правової держави не зводиться тільки до охоронних функцій: вона має виконувати (поки дуже обмежено) соціальні функції.

Наприкінці XIX – початку XX ст. правова держава і в теорії, і на практиці знаходить ті принципи без яких цивілізоване суспільство не може існувати: гуманізм (пріоритет прав людини над владою); демократичність (подолання відчуженості особистості від держави), моральність (рівноправність і справедливість), обмеження її всевладдя (поділ влад, створення системи стримувань і противаг).

Аналізуючи умови становлення ідей і принципів правової держави, можна з впевненістю сказати, що саме це поняття не могло б скластися без таких «благородних» властивостей, як права людини, як «людський вимір» державності. Тому в своєму становленні і розвитку реальність прав людини не просто властивість, якість правової держави, але кінець кінцем його мета, якій підпорядковані всі інші його характеристики.

Список літератури: 1. Златопольский Д.Л. Государство и личность: основы взаимоотношений // Вестн. Моск. ун-та. Сер.11. Право. № 3. 2. Нерсисянц В.С. История идей правовой государственности. М., 1993. 3. Нерсисянц В.С. Философия права. Учебник для вузов. М., 1997. 4. Бергер А.К. Политическая мысль древнегреческой демократии. М., 1966. 5. История политических и правовых учений: Хрестоматия для юридических вузов и факультетов / Сост. и общ. ред. Г.Г. Демиденко. Х., 1999. 6. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. М., 1972. 7. Хрестоматия по всеобщей истории государства и права. Т.1. / Под ред. К.И. Батыра и Е.В. Поликарповой. М., 1996.

Надійшла до редколегії 12.02.04